

שתי נקודות מבט על ספרה של חנה יבלונקה. הרחק מהמסילה: המזרחים והשואה. תל אביב: ידיעות ספרים ומכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. 2008. 382 עמודים

סמי שלום שטרית*

המפגש הראשון שלי עם גרמנים של ממש, חוץ מהמורה הייקית ניצולת השואה שלי ביסודי, היה בביתי דווקא, בדירת השיכון הקטנה בשכונת העולים באשדוד. הייתי בן עשר או 11, 1970 לערך. אבי, שהיה אז מזכיר איגוד מקצועי בהסתדרות, אירח לקוסקוס בביתנו נציג של איגוד עובדים מגרמניה המערבית עם בת זוגו. אני זוכר זוג בהיר שיער ועיניים באמצע שנות השלושים לחייהם, כמו הוריי אז (הגיל, לא הצבע). אבי השתדל להכין אותי ואת אחי למפגש הטעון, ואני זוכר שכשאמר "גרמנים", התקומם כל גופי, וודאי אמרתי משהו שהכעיס את אבי, והוא הסביר לי שאלה לא הגרמנים ההם, אלא אנשים טובים שאוהבים את ישראל, ועלינו להתנהג בנימוס רב. זכרתי את סיפוריה של המורה על הנימוסים הגרמניים שלא הפריעו להם לרצוח ולטבוח ביהודים. בלילה שלפני האירוע הדרמטי התקשיתי לישון, כיסיתי את פניי בשמיכה ורקמתי כל מיני תכניות חסמבה לחיסול זוג הרוצחים. מיותר לתאר את פרצופי כשהם נכנסו בחיוך רחב והגישו לנו חפסות שוקולד. הם היו חברותיים מדי לטעמי. הם אכלו קוסקוס, שתו יין ופטפטו בצרפתית, ופרצו מדי פעם בצחוק רם. אלה הנימוסים שעליהם סיפרה המורה. שנאתי אותם, ובאבי ראיתי בוגד. למחרת בכיתה חששתי שהמורה תגלה איכשהו על פניי את בגידתי. מעולם לא סיפרתי לה על כך. הלוא היא השביעה אותנו שלא נכניס לביתנו שום תוצרת או מוצר גרמניים משרוך נעל ועד מכונת תפירה. ואני הכנסתי לביתי לא פחות משני גרמנים אמיתיים, שבטח היו פעם נאצים. (או בגלל) המורה הזאת, שהייתה אז הסמכות היחידה לענייני שואה בחיי, אפשר לומר שגדלתי בצל השואה, לפחות כל ימי בית הספר היסודי.

אילו קראה מורתי לפני ארבעים שנה את ספרה של חנה יבלונקה על חלקם של המזרחים במוראות השואה, היא לבטח הייתה מרבה לספר לנו גם על חלקנו הקטן בשואה, וכך לחזק אצלנו את תחושת השייכות, שבאותם הימים הייתה על פי רוב תחושה כוזבת. אין ספק שהספר הזה היה מוצא חן בעינינו, כי בראש ובראשונה הוא מבקש לאשש את טענת אחדות הגורל היהודי.

ספרה החלוצי של חנה יבלונקה מציג מחקר חשוב וראשון מסוגו בסוגיה שהזנחה לחלוטין על ידי חוקרי השואה: השואה והמזרחים. עצם הבחירה בנושא חשובה ומשמעותית בפני עצמה. החוקרת מגישה עשרה פרקים של מחקר היסטורי פרטני ועשיר, כולל עניינים חדשים, רובם חדשים גם עבורי, כמו מסמכים המציגים את מאמצי יהודי לוב ותוניס להיכלל בזיכרון השואה הישראלי ולזכות בהכרה ובפיצויים, ומנגד התגובות הצוננות של המנהיגים והמסדרים שטיפלו בשאלות הזיכרון והפיצויים. זהו ריכוז ראשון מסוגו של כל מה שאפשר

* Hebrew Language and Culture Program, Department of Classics, Middle Eastern, Asian Languages and Cultures, Queens College, CUNY

להעלות על הדעת בנושא החדש הזה, של המזרחים והשואה, הן ההיסטוריה עצמה בארצות צפון אפריקה, והן שאלת השואה והמזרחים בישראל למן הרגע שבו נחתו בה יהודי צפון אפריקה והחלו במלחמת ההישרדות הכלכלית והחברתית. לתזה המרכזית של הספר שני נדבכים, המוכרים לנו מהמיתולוגיה הציונית-האשכנזית: גורל כל היהודים בגולה אחד הוא, ותוצאות מלחמת העולם השנייה, ובראשן השואה, באירופה ובארצות ערב היו גורם מרכזי ל"תסיסה ציונית ותגובה רגשית סוערת כלפי ההגירה לארץ ישראל" (עמ' 65).

החוליה המקשרת, בעיני יבלונקה, בין נדבכי התזה הזאת היא המפגש בין החיילים הארץ-ישראליים של הצבא הבריטי ובין יהודי צפון אפריקה במהלך המלחמה ובסיומה: "בהיבט היסטורי ראוייה הפגישה של החיילים הארץ-ישראליים עם יהודי צפון אפריקה ועם שרידי יהודי אירופה לעמוד בשורה אחת עם האירועים המכוננים בתולדות הציונות" (עמ' 46). כך, במשיכת קולמוס אחת, כורכת יבלונקה את גורל יהודי צפון אפריקה עם גורל יהודי אירופה במלחמת העולם השנייה. וכך מספר אחד מאותם החיילים על פגישתו עם יהודי טריפולי בלוב: "דמעות זלגו מעיניהם בשמעם שחיילים יהודים מארץ ישראל הם בין אלה ששחררו אותם מציפורני הפשיזם הגרמני והאיטלקי" (שם). התיאור הזה שולח אותנו ישירות אל תזת "ההצלה הציונית" כלפי יהודי ארצות האסלאם, שעליה כתבה אלה שוחט (Shohat, 1988). גם בלי מלחמת העולם השנייה והשואה למדנו כי 'אחינו האירופאים הצילו אותנו מציפורני האסלאם והביאו אותנו אל חוף מבטחים', אלא שכאן מוטלת לזירה השואה הנוראה, ובעיקר זו הפוטנציאלית, כמו בדברים שמביאה המחברת מפי המחנך הידוע אריה ברנע. בתשובה לשאלה מיהו ניצול שואה הוא קובע: "כל יהודי שהנאצים רצו לרצחו ונכשלו" (עמ' 171). והמחברת מבהירה את דבריו: "על כן יהודי טורקיה, איראן, מצרים ותימן הם ניצולי שואה" (שם).

הקביעה הזאת, שלפיה קיימת אחדות גורל, ובכלל זה בשואה, בין אשכנזים למזרחים, אינה עומדת במבחן המציאות הישראלי הפשוט ביותר: מבחן ההשתקה. הרי בשם השואה הנוראה השתיקו האשכנזים השליטים כל מחאה מזרחית נגד היחס המפלה והמדכא כלפיהם, כאילו אמרו: אין לכם מושג מהי אפליה ומהו דיכוי, אז תפסיקו להתבכיין. אבל האמת היא שאין צורך לומר ממש את הדברים. הרי הסיפור הנורא והגדול הזה תלוי ועומד למזרחים כל הזמן מעל לראש. ההזדהות של המזרחים עם סבל אחיהם האשכנזים בשואה הייתה טוטלית כבר בארצות ערב, עוד לפני המעבר לישראל. פיוטי זיכרון ושירים רבים נכתבו, ותפילות מיוחדות התקיימו בבתי הכנסת. גם בישראל נמשכה ההזדהות, והשואה קיבלה מעמד של קדושה בעיני המזרחים, למרות היחס המשפיל והמדכא שזכו לו מהאשכנזים. ובתוך כל זה, הפחד לומר מילה, לזעוק, כפי שמתאר שאול ביבי (ממוצא עיראקי, אגב, לא מרוקאי): "שם התברר שהאשכנזים הם הכל. הם הקימו את המדינה, הם מתו בשואה, הם מתו במלחמות. הכאב שלהם הוא הכאב של המדינה ורק הוא קיים" (עמ' 273).

לאורך כל הספר משתדלת המחברת להעביר את המסר שלמזרחים נגרם עוול גדול בכך שאינם נכללים בהיסטוריה של השואה, כי גם הם סבלו ממנה, גם אם לא במידת החומרה של האשכנזים. לכן לדעתה ההיסטוריה צריכה להיות אחת ואחידה בעניין הזה לפחות, כי בשום מקום בספר לא טוענת המחברת נגד הדרת המזרחים מההיסטוריה היהודית בכלל. אותה היסטוריה אירופוצנטרית ואנטי מזרחית הנלמדת לא רק בגימנסיות הנכבדות אלא בכל כיתת לימוד בשכונות ובעיירות המזרחיות, שלא להזכיר את היישובים הערביים.

הרעיון ששער השואה הוא זה שדרכו אמורים המזרחים להיכנס אל מרכז תכניות הלימודים, מקומם בעיניי. למה שלא ללכת לאחור, לארצות האסלאם לפני הציונות, וללמד את חיי היהודים, תרבותם וספרותם? ולמה לא ללכת קדימה אל אחרי המעבר לישראל? חשוב לי יותר מהוראת 'מוראות השואה בצפון אפריקה', שתלמידיים מזרחים ואשכנזים כאחד ילמדו על שנות החמישים בישראל, על הניתוק, על ההלם והאובדן, על התפרקות המשפחות, על הדיכוי הכלכלי בידי אותם כוחות הצלה ציוניים, על הגזענות היהודית האירופית ועל מחיקת התרבות.

השואה שלי כילד לא הייתה עניין מידי, כלומר משפחתי, ולא חשתי בו בסביבת ילדותי הדוברת מרוקאית, תוניסאית, צרפתית, פרסית והודית. השואה בעיני תלמיד בית ספר יסודי עולה חדש ממרוקו בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים היא שואה של בית ספר, טקסים וצפירות וזכרון, וסיפורה התחבר יפה מאוד לרצף סיפורי צוררי היהודים: הבבלים, היוונים, הרומאים, הקוזאקים, הנאצים, ואחרונים חביבים הערבים. זוהי תודעתו היהודית פחות או יותר של כל יהודי בוגר בית ספר בישראל. אמנם לא למדנו במפורש על "השואה במדינות ערב", אבל הבנו היטב את הסאבטקסט של תכנית הלימודים: מדינת ישראל הצילה את המזרחים מציפורני האסלאם והנאציזם בכך שהביאה אותם לארץ מבטחים. אני מוכן להמר על כך שיותר מזרחים נהרגו במלחמות ישראל והערבים מאשר כל המזרחים שנהרגו בידי ערבים בארצות ערב במשך מאות שנים.

ספרה של חנה יבלונקה, מן הבחינה הזאת, צריך להיקרא בזהירות רבה. מבין השיטין שלו עולה שהקרקע הערבית-מוסלמית הנוחה והפורייה היא שאפשרה את כניסת הנאצים ואת הצלחתם כמעט להרחיב את גבולות הפתרון הסופי, ורק התערבותן של בעלות הברית שמה קץ למוזימה נגד היהודים. רוב המורים והתלמידים במערכת החינוך הישראלית אינם מצוידים בכלים לניתוח ביקורתי של טקסטים, שלא לומר בחשיבה ביקורתית, ולכן מה שיעבור אליהם מתוך טקסטים המספרים על "השואה בצפון אפריקה", הוא "המוזימה המוסלמית-נאצית" לאבד את היהודים. נסיף לכך את תמונת המופתי עם היטלר וגמרנו את הסיפור. כך למשל בתיאור גורל יהודי לוב כותבת יבלונקה: "באיזורי ההשפעה האיטלקית נהגו היהודים בדרך כלל מאהדת השלטון. אך עם מותו של המושל האהוד איטאלו בולבו ביוני 1940 החל בלוב יישום נמרץ של חוקי הגזע" (עמ' 28). מדוע לנקוט לשון סבילה? האם היישום החל מעצמו? כמובן בהמשך מתארת המחברת את מיישמי חוקי הגזע האיטלקים, אבל הצירוף הזה, "החל בלוב יישום חוקי הגזע", אם יגיע בצורתו הזאת לכיתת הלימוד, יתפרש אצל התלמיד היהודי שונא הערבים הממוצע כאילו הלובים יישמו חוקי גזע נגד היהודים. שהרי מדובר רק ב"אזורי ההשפעה האיטלקית" ולא בקולוניאליזם של ממש. התשובה המרכזית שלי כלפי הגישה הזאת היא פשוטה: השואה היא אירופית, גם אילו הייתה חלילה מתרחשת בארצות ערב. זאת משום שמקורותיה אירופיים, תוצאותיה אירופיות והשלכותיהן אירופיות. גם אילו היו הנאצים מקימים מחנות השמדה במרוקו וחלילה מצליחים במזימתם, התוצאה הייתה שואה אירופית. כלומר רצח עם בידי אירופאים.

פרק אחד-עשר, "הקומה השנייה של הזיכרון: חלופה לזיכרון הקנוני", החותם את ספרה של חנה יבלונקה, מעלה את השאלות החשובות ביותר בעיניי, ולצדדי הוא הפרק הקצר

ביותר והשטחי ביותר בספר¹. ניכר בו שהמחברת כהיסטוריונית מתקשה להיכנס לעובי הקורה של השאלות הסוציולוגיות, הפוליטיות והתרבותיות האקטואליות בין אשכנזים למזרחים שהשואה סוככת עליהם. בפרק הזה מונחים ראשי פרקים לספר נוסף, חשוב ומרתק יותר בעיניי, שיעסוק בשואה כגורם מעצב של המזרחים כיהודים אירופאים מחוקי עבר והיסטוריה, תחת הציונות האשכנזית, או בגרסה החיובית של המחברת בסיכום לספרה: "אצל המזרחים בני 'הדור השלישי' כולם כבר צרובה השואה כנתון, כליבת הזהות הקהילתית הקיבוצית, זהות שאינה מבחינה עוד בביוגרפיה האישית והמשפחתית" (עמ' 297). ספר כזה יתחקה אחר מסעם של המזרחים בישראל אל זהותם הלאומית האנטי-ערבית בצלה של השואה האשכנזית, דרך יצירתם הספרותית, האמנותית והקולנועית, ודרך פעילותם הפוליטית והאקדמית.

מקורות

Shohat, E. (1988). Sephardim in Israel: Zionism from the point of view of its Jewish victims. *Social Text*, 19–20(Fall), 1–35.

1 אני נמנע מלהרחיב את דבריי על הפרק הזה משום שהוא עוסק בין היתר בניסיון של בית הספר קדמה בתל אביב, שהייתי מנהלו, להשתתף בעיצוב טקס יום השואה באופן אלטרנטיבי. רק אומר שהדברים על כך בפרק זה מלאים באי דיוקים מביכים.